

ΣΑΝ ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ μορφωτική ἐπανάσταση στήν Εὐρώπη ἔχει ἓνα πρόσωπο, τοῦ Μίκη Θεοδωράκη.

Ἡ μορφωτική ἐπανάσταση δέν εἶναι μόνο μιᾶ ἐπανάσταση μέσα στόν πολιτισμό –σάν νά ἦταν ἡ μόρφωση ἓνας τομέας χωρισμένος ἀπό τήν καθημερινή ζωή–, οὔτε μιᾶ ἐπανάσταση μέ μέσο τή μόρφωση –πού ἔτσι θά παρουσιαζόταν ἔξω καί πίσω ἀπό τούς λαϊκούς ἀγῶνες–, εἶναι ἡ ἐνότητα τοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς ἐπανάστασης: ἡ ὑψηλότερη μόρφωση, αὐτή πού καλεῖ καθένα μας ν' ἀλλάξει τή ζωή του, γίνεται ἀγαθό κοινό γιά ὅλον τό λαό καί ἡ ψυχή τοῦ ἀγῶνα του γιά ν' ἀλλάξει τόν κόσμο.

Ἦταν τό μεγάλο ὄνειρο τοῦ Λουνατσάρσκυ, τήν ἐπομένη τῆς Ὀκτωβριανῆς Ἐπανάστασης: ἐνότητα τῆς καλλιτεχνικῆς μέ τήν ἐπαναστατική πρωτοπορία.

Εἶναι ἡ ψυχή τῆς μορφωτικῆς ἐπανάστασης στήν Κίνα τοῦ Μάο, ποιητῆ καί ἐπαναστάτη ἠγέτη: κάλεσμα ἐνός ὀλόκληρου λαοῦ, καί πρῶτα τῆς νεολαίας του, νά διαμορφώσει αὐτό πού ἐπί χιλιετίες ἦταν προνόμιο τῶν «ἐπιλέκτων» τῆς σοφίας ἢ τῶν τεχνῶν: ἓνα νέο σχέδιο πολιτισμοῦ. Αὐτό ἀκριβῶς ἐμπνέει τό ἔργο τοῦ Θεοδωράκη: «Ἡ σοσιαλιστική ἐπανάσταση», γράφει, «ἔχει ὡς βασικό της στόχο ἀκριβῶς αὐτή τήν καινούργια ἐσωτερική οἰκοδόμηση τοῦ ἀνθρώπου, πού πραγματικά ἐλεύθερος, ὑπεύθυνος καί κύριος τοῦ πεπρωμένου του μπορεῖ τώρα πιά νά ἀποδυθεῖ, μέ τή βοήθεια τῶν ἐπιστημόνων καί τῶν καλλιτεχνῶν, στήν οἰκοδόμηση τῆς ἐσωτερικῆς του διάστασης, δηλαδή, μέ ἄλλα λόγια, στή δημιουργία ἐνός σύγχρονου πνευματικοῦ πολιτισμοῦ».

Στό *Ἡμερολόγιο Ἀντίστασης*¹ ὁ Θεοδωράκης θυμίζει τό τραγικό βράδυ τοῦ 1963, ὅταν ὁ Γρηγόρης Λαμπράκης (πού τό φιλμ *Z* ξαναζωντάνεψε,

1 Mikis Théodorakis, *Journal de résistance*, Flammarion, Παρίσι 1971. Πρόκειται γιά τή γαλλική ἐκδοση τοῦ *Χρόνου*.

για έκατομμύρια άνθρωπους, τήν έποποιία και τή δολοφονία του) δίνει, σ' ένα θάλαμο νοσοκομείου, τήν τελευταία μάχη του – μέ τό θάνατο. Στο διπλανό δωμάτιο ξαγρυπνοϋν μαζί του ό Μανώλης Γλέζος (πού στά 1941 καταδικάστηκε σέ θάνατο γιατί κατέβασε τή χιτλερική σημαία από τήν Άκρόπολη τών Άθηνών), ό μεγάλος ποιητής Γιάννης Ρίτσος κι ό Μίκης Θεοδωράκης.

Στό δρόμο, από τό άπέραντο πλήθος άνεβαίνει μέσ στό σκοτάδι, σάν ψίθυρος, ό Έπιτάφιος, ποίημα τοϋ Ρίτσου για τόν πόνο μιᾶς μάνας πού κλαίει τόν γιό της, σκοτωμένο σέ μιάν άπεργία, και πού ό Θεοδωράκης έκανε τραγούδι όργης κι έλπίδας. Ό Ρίτσος κι ό Θεοδωράκης βγαίνουν για ν' άνταμώσουν τό πλήθος πού τραγουδάει. Γίνεται σιωπή. Μιά σιωπή πιό βαθιά, λέει ό Μίκης, «άπ' τόν παφλασμό τών ποταμῶν τή στιγμή πού ό ένας πέφτει μέσα στόν άλλο. "Ένα ποτάμι: τό κίνημα τῆς κουλτούρας. Άλλο ποτάμι: τό κίνημα τῆς αντίστασης... Άπό τά δύο ποτάμια σχηματιζόταν τώρα ό νέος ποταμός: τό κίνημα τών Λαμπράκηδων...».

"Ένα κίνημα γεννήθηκε εκείνη τήν ήμέρα, για νά συνεχίσει τό έργο τοϋ Λαμπράκη, τοϋ σκοτωμένου ήρωα, ένα κίνημα πού ξεσήκωσε έκατοντάδες χιλιάδες νέους, ένα κίνημα άδιαίρετα μορφωτικό κι επαναστατικό, έχοντας έπικεφαλής τόν Μίκη Θεοδωράκη, πού είναι άδιαίρετα μουσικός και άγωνιστής.

Τό κίνημα τών Λαμπράκηδων γεννιόταν όπως γεννιόντουσαν οι θεοί στους μύθους τῆς αρχαίας Έλλάδας: άπ' τόν ανθρώπινο σκοπό ενός όλόκληρου λαοϋ πού ένσαρκωνόταν στην εικόνα ενός θεοϋ πιό μεγάλου και πιό ώραίου από έναν άνθρωπο. Τό κίνημα ενός όλόκληρου λαοϋ και τῆς νεολαίας του προς τό μέλλον ξεπερνάει τίς άρετές τοϋ καθενός άπ' αυτούς πού τόν αποτελοϋν, και τίς έξυμνεϊ.

Αναλύοντας τό κίνημα τῆς Νεολαίας Λαμπράκη, τοϋ όποίου ύπῆρξε έμπνευστής, ό Θεοδωράκης γράφει στό *Ημερολόγιο Αντίστασης*: «Τό κίνημα τῆς κουλτούρας, λόγου χάριν, βρήκε εϋθύς μεγάλη άπήχηση στους νέους, γιατί εκεί μέσα είδαν σάν σέ καθρέφτη τά δικά τους πρόσωπα! Τίς δικές τους άγωνίες, τά δικά τους όνειρα, τίς δικές τους έλπίδες... Η μαχόμενη κουλτούρα, όπως τήν όνόμασα, δηλαδή ή ζωντανή κουλτούρα, αϋτή πού άφορᾷ άμεσα, "προσωπικά", τό λαό και πού βρίσκεται σέ στάδιο έντονης δημιουργικής άνέλιξης, άγγίζει τά θεμέλια τῆς ύπαρξης. [...] Καθώς μάς βοηθά νά δοϋμε τόν έαυτό μας, τότε διαπιστώνουμε ξαφνικά ότι ό έαυτός μας είναι "ό άλλος" – ότι αϋτός "ό άλλος" είναι ό έαυτός μας. Μιά

πρωτόγνωρη χαρά μάς γιομίζει. Χαρά πού γίνεται δύναμη. Καθώς συμμετέχεις σέ μιά όποιαδήποτε έκδήλωση τῆς μαχόμενης κουλτούρας κοιτάξεις ξαφνικά τόν άλλον καί βλέπεις στά μάτια του άστραπές. [...] Χρέος σου τώρα εἶναι νά προχωρήσεις σάν ένα ζωντανό μέρος αὐτοῦ τοῦ κορμοῦ. Εἶσαι πρωτοπόρος. Πού σημαίνει ὅτι πρέπει ν' άνοιξεις δρόμο. Ἔτσι, σταλαγματιά σταλαγματιά, αὐτή ἡ αἰσθητική χαρά μεταβάλλεται σέ ἠθική δύναμη καί στή συνέχεια σέ ἰδεολογική πίστη καί πολιτική πράξη».

Μ' αὐτή τή σελίδα εἴμαστε στό κεντρικό σημεῖο ἀπ' ὅπου μπορεί κανείς νά συλλάβει, στήν ενότητα τους, ὅλα τά κινήματα τοῦ Μίκη ὡς ποιητῆ καί μουσικοῦ, καί ὡς επαναστάτη αγωνιστῆ, στή βασιική του θέληση νά δημιουργήσει αὐτό πού ἀποκαλεῖ ὑπέροχα «τό μέτωπο τῆς ζωῆς».

Ἡ τέχνη γι' αὐτόν εἶναι, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, ὁ πιό σύντομος δρόμος ἀπό ἕναν ἄνθρωπο σ' ἕναν ἄλλο. Χωρίς τή μεσολάβηση τῶν λέξεων καί τῶν ἐννοιῶν, ἡ ποίηση, ὅπως ἡ μουσική καί ὁ χορός μάς ἀγγίζουν στήν καρδιά καί μάς ἀποσποῦν ἀπό τήν αὐτάρκεια καί τήν ἀκίνησία, μάς φέρνουν, μαζί μέ τήν εἰκόνα μιᾶς ἀνώτερης ζωῆς, τό κάλεσμα γιά ἕνα δυνατό ξεπέρασμα, τό ξεπέρασμα τοῦ ἑαυτοῦ μας. Στήν ἀρχαία ἑλληνική τραγωδία, πού ὁ Θεοδωράκης τήν κάνει νά ξαναζήσει μέσα στό λαϊκό τραγούδι, ὁ Χορός ἀρχίζει νά χορεύει καί νά τραγουδάει ὅταν αὐτό πού ἤθελε νά ἐκφράσει δέν μπορούσε πιά νά εἰπωθεῖ μέ λέξεις ἢ μέ τή μιμική. Ὁ Ζορμπᾶς μάς μεταδίδει, μέ τό «συρτάκι» πού συνέθεσε ὁ Μίκης, τήν ἀφθαρτη κι ἀδάμαστη ἐλπίδα τῆς ζωῆς. Ἀπό κεῖ, ὅπως πιστεύει ὁ Θεοδωράκης, «ἡ αἰσθητική χαρά μεταμορφώνεται σέ ἠθική δύναμη καί ἔπειτα σέ πολιτική δράση». Ἄνανεώνει ἔτσι καί ἐξευγενίζει τήν αντίληψη γιά τήν πολιτική: ἡ πολιτική, πρίν γίνει πρόγραμμα, εἶναι ἕνα κίνημα ὀλόκληρου τοῦ ὄντος, τό πάθος τοῦ δυνατοῦ.

«Ἐχω μιά λέξη ζωῆς γιά σένα», μάς λέει κάθε τραγούδι τοῦ Μίκη. Αὐτή ἡ λέξη, αὐτός ὁ λόγος, ἀνεβαίνει μαζί του ἀπό τό βάθος τῶν αἰῶνων. «Χρέος σου τώρα εἶναι νά προχωρήσεις σάν ένα ζωντανό μέρος αὐτοῦ τοῦ κορμοῦ». Εἶναι τό ζωντανό ποτάμι κι ἡ ζωντανή φωτιά, πού ἀνεβαίνουν βουίζοντας, κατά τόν Ἡράκλειτο, εἶναι τό προζύμι αὐτῆς τῆς μόρφωσης, δημιουργία συνεχῆς ἀπό τόν ἄνθρωπο, μέσ' ἀπό τόν ἄνθρωπο. Τό αἶσθημα τοῦ ν' ἀνήκει κανείς σ' αὐτήν τή μεγάλη ὀλότητα, σ' αὐτόν τόν χιλιόχρονο καλπασμό τῶν μαχόμενων ἀνθρώπων, δίνει σ' αὐτήν τήν κουλτούρα, ὅπως σ' αὐτή τήν επαναστατική δράση, τό ὕφος τῆς μεγαλοσύνης.

Τῆς ἐπιτρέπει νά ἀντλήσει ἀπό τίς περασμένες μάχες ἑνός λαοῦ τήν πίστη στίς μελλοντικές νίκες αὐτοῦ τοῦ ἴδιου λαοῦ: στά 1963, ὁ Λαμπράκης

γινόταν λαϊκό σύμβολο διευθύνοντας τή μεγαλειώδη πορεία ειρήνης από τόν Μαραθώνα στήν Ἀθήνα. Λίγες βδομάδες ἀργότερα, δολοφονείται. Ὁ Θεοδωράκης παίρνει τή σκυτάλη, μαζί μέ τή Νεολαία Λαμπράκη: μιλάει στό Πέραμα, στήν καρδιά τῆς παραγωγούπολης. Γράφει στό *Ἡμερολόγιό* του: «...στά πόδια μας μπροστά ξετυλιγόταν ἡ θάλασσα τῆς Σαλαμίνας. Λίγα μέτρα πιο πέρα ἀπό μᾶς εἶχε καθίσει κάποτε ὁ βασιλιάς τῶν Περσῶν νά καμαρώσει τή νίκη τοῦ στόλου του». Ὁ μικρός ἑλληνικός λαός ἀπώθησε τούς ἀμέτρητους εἰσβολεῖς. Ὁ Μίκης προσθέτει: «Τώρα οἱ ἀπόγονοι τῶν Σαλαμινομάχων κάθονται σέ ξύλινες παράγκες. Δέν ἔχουν νερό οὔτε ἠλεκτρικό, καί γιά νά βροῦνε τό λεωφορεῖο ἀνεβοκατεβαίνουν ἄλλος μισή, ἄλλος μία ὥρα ποδαρόδρομο. Αὐτό εἶναι τό πρῶτο πρόβλημα, ὁ δρόμος... Πηγαίνω στίς λέσχες τοῦ Πειραιᾶ καί μιῶ στούς Λαμπράκηδες. Ἄλλοι θά δουλεύουν. Ἄλλοι θά τραγουδοῦν. Θά παρουσιάσουμε καλλιτεχνικά προγράμματα ὅλη τή μέρα. Θά κάνουμε ἀθλητισμό καί θά φτιάξουμε καί τό δρόμο [...] Πέντε χιλιάδες Λαμπράκηδες ξεχύθηκαν στό Πέραμα. Τό βράδυ ὁ δρόμος πού σκαρφάλωνε στό βουνό ἦταν ἔτοιμος. Κι ὁ λαός τόν βάπτισε Λεωφόρο Λαμπράκη».

Τό θαλασσί πέρασμα τῆς Σαλαμίνας θά χαμογελάει ἀκόμα μέ τά ἑκατομμύρια μάτια του γιά τίς καινούργιες νίκες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

1965. Μετά τήν ἀντικατάσταση τοῦ Παπανδρέου ἀπό τόν βασιλιά, πού προηγήθηκε τοῦ πραξικοπήματος τῶν συνταγματαρχῶν, ἀπαγόρευση εἰσόδου στό νεκροταφεῖο ὅπου ἀναπαύεται ὁ Μπελογιάννης καί οἱ ἄλλοι μάρτυρες τῆς Ἀντίστασης, γιά ἀπόδοση τιμῶν στόν νέο Σωτήρη Πέτρουλα, πού μόλις σκοτώθηκε ἀπό τήν ἀστυνομία. Ὁ Θεοδωράκης, βουλευτής τότε (διαδέχτηκε τόν Λαμπράκη), διαμαρτύρεται στόν εἰσαγγελέα:

«Καί θά τόν θάψετε δίχως νά τόν δοῦν οἱ δικοί του; Δίχως νά τόν πλύνουν καί νά τόν κλάψουν;»

«Αὐτή εἶναι ἡ διαταγή».

«Ἀπό ποιόν;»

«Ἀπό τόν ὑπουργό, τόν ναύαρχο Τούμπα».

«Καί σεῖς θά ἐφαρμόσετε αὐτή τή διαταγή;»

«Τί ἄλλο μποροῦμε νά κάνουμε;»

«Καί οἱ ἄλλοι νόμοι;»

«Ποιοί;»

«Οἱ νόμοι τῶν νεκρῶν! Οἱ θεῖοι νόμοι, ὅπως θά σᾶς ἔλεγε καί ἡ Ἀντιγόνη. Τήν γνωρίζετε ἀσφαλῶς τήν Ἀντιγόνη, κύριε εἰσαγγελεῦ».

Ἡ ἑλληνική τραγωδία δέν πέθανε μέσα στά παλιά βιβλία. Εἶναι ζωντανό στοιχεῖο στήν καρδιά νέων ἀγώνων. Ὁ Θεοδωράκης γράφει τή μουσική γιά τίς *Φοίνισσες* καί τίς *Τρωάδες* τοῦ Εὐριπίδη, γιά τήν *Ἡλέκτρα*, διασκευασμένη κινηματογραφικά ἀπό τόν Κακογιάννη, τή μουσική γιά τόν *Αἴαντα* τοῦ Σοφοκλῆ καί γιά τή *Λυσιστράτη* τοῦ Ἀριστοφάνη.

Ἀλλά συνθέτει ἐπίσης ἕνα ὀρατόριο, τό *Ἄξιον ἐστί*, μέσα στήν παράδοση τοῦ βυζαντινοῦ χριστιανισμοῦ. Στά τραγούδια του περιλαμβάνονται ποιήματα τῆς ἑλληνικῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ 1821, τοῦ Κάλβου καί τοῦ Ρήγα, τοῦ *Ρομανσέρο Χιτάνο* τοῦ Γκαρθία Λόρκα καί τοῦ Ἰσπανικοῦ Πολέμου, ποιήματα Ἑλλήνων ποιητῶν τῆς Ἀντίστασης καί τῆς ἀπελευθέρωσης, τοῦ Ρίτσου, τοῦ Σεφέρη, τοῦ Ἐλύτη. Γράφει τό *Τραγούδι γιά τόν Ὅμηρο* τοῦ Ἰρλανδοῦ Μπρένταν Μπῆαν, μουσική γιά τόν πολεμικό κύκλο τοῦ Πῶλ Ἐλυάρ ἢ γιά τό *Γενικό Ἄσμα* τοῦ Πάμπλο Νερούντα.

Παντοῦ ὅπου ἕνας ἄντρας ἢ μιὰ γυναίκα ὑποφέρει, ἀγαπάει, πεθαίνει, ὅπου ξεσηκώνεται γιά τή μάχη, γιά τήν ἐλευθερία, ἢ μουσική καί τά τραγούδια τοῦ Θεοδωράκη εἶναι ἐκεῖ, μέ τήν ὑψηλότερη μουσική ὄλων τῶν λαῶν καί κάθε ἐποχῆς, γιά νά φωνάξει αὐτό τόν πόνο ἢ αὐτό τόν ἔρωτα, νά ὑμνήσει αὐτόν τό θάνατο, αὐτήν τήν ἐξέγερση, αὐτή τή μάχη, γιά νά μάς καλέσει νά μοιραστοῦμε καί νά ζήσουμε αὐτό τόν πόνο, αὐτό τόν ἔρωτα, αὐτή τήν ἀγωνία κι αὐτή τήν ἐξέγερση, αὐτή τήν ἀνίκητη ἐλπίδα.

Τή μορφωτική ἐπανάσταση τήν ἀρχίζει ὁ Θεοδωράκης παίρνοντας τήν σκυτάλη ἀπό μιὰ παράδοση λαϊκῶν τραγουδιῶν, ὅπου ὁ ἑλληνικός λαός, σέ τέσσερες αἰῶνες τουρκικῆς κυριαρχίας, βεβαίωσε καί διατήρησε τήν ἰδιαίτερη προσωπικότητά του. Ὁ βυζαντινός ψαλμός τῆς χριστιανικῆς λειτουργίας ἀπέναντι στήν τουρκική καταπίεση· τό «δημοτικό» τραγούδι, πλασμένο ἀπό τούς βουνίσσιους καί τούς ναυτικούς γιά τίς μεγάλες γιορτές, τόν ἔρωτα καί τό θάνατο, γιά τίς αἱματοβαμμένες γιορτές τῆς ἐλευθερίας, μέ τούς κλέφτες, ἥρωες τοῦ ἀγώνα τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ 1821· τό «λαϊκό» τραγούδι τῶν ἀνθρώπων τῶν πόλεων, πού γίνεται ταυτόχρονα δυνατό καί «υπόγειο» ὅταν, μετά τό 1922, καταφεύγουν στήν Ἑλλάδα ἕνα ἑκατομμύριο πρόσφυγες ἀπό τή Μικρασία. Αὐτή ἡ λαϊκή κι ἐθνική μουσική παραμερίστηκε τόν 19ο καί τόν 20ό αἰῶνα ἀπό μιάν ἀστική τάξη ξεκομμένη ἀπό τό λαό, δεχόμενη μέ τή σειρά, καί γιά νά ἐξασφαλίσει τήν κυριαρχία τοῦ χρήματος, ἕναν Βαυαρό βασιλιά, τήν ἀγγλική προστασία καί τέλος τήν ὑποδούλωση στους Ἀμερικανούς. Αὐτή ἡ ἀστική τάξη, δουλοπρεπῆς πρὸς τούς ξένους κυριάρχους, εἰσάγει

τήν έκφυλισμένη τέχνη τῶν νυχτερινῶν κέντρων, ὅπως τή μόδα ἢ τήν πολιτική τους.

Ἡ νέα ἑλληνική μουσική γεννήθηκε ἀπό τούς λαϊκούς ἀγῶνες κατά τῆς χιτλερικής κατάρκτησης, κατά τῆς ἀγγλικῆς ἐπέμβασης τοῦ 1944, ἔπειτα ἐνάντια στόν νεοφασιστικό ζυγό καί τούς Ἀμερικανούς προστάτες του.

Ὁ Μίκη Θεοδωράκης εἶναι ὁ ἐμψυχωτής αὐτῆς τῆς ἀναγέννησης καί τῆς δημιουργίας τῆς νεοελληνικῆς τέχνης. Μαχητής στόν πόλεμο τῶν ἀνταρτῶν κατά τῶν ναζί, ἔπειτα τῆς λαϊκῆς ἀντίστασης κατά τῆς ἀγγλικῆς ἐπέμβασης, ἐξορίζεται στό στρατόπεδο θανάτου τῆς Μακρονήσου. Βγαίνει ἀπ' αὐτό τό 1950 καί ἔρχεται νά παρακολουθήσει μαθήματα στό Ὄδεο (Κονσερβατουάρ) τοῦ Παρισιοῦ. Ξαναγουρίζει στή χώρα του, ἀρχίζει γύρω στά 1960 τούς πρώτους κύκλους τῶν τραγουδιῶν του, ἐρχόμενος σέ ρῆξη μέ τήν παρακμή τοῦ ἑλληνικοῦ τραγουδιοῦ.

Ἀπό τό 1950 ὁ μουσικός Χατζηδάκις εἶχε ἀγωνιστεῖ γιά νά ξαναζωτανέψει τό μπουζούκι, εἶδος μικροῦ μαντολίνου, κατεξοχήν ἑλληνικοῦ, πού ἐμφανίζεται στίς βυζαντινές τοιχογραφίες κι ὅπου οἱ κλέφτες, στά 1821, ἔπαιζαν τά τραγούδια τῆς μάχης καί τῆς ἐλευθερίας. Ὡστόσο, ὅταν ἡ ἀστική τάξη, ἔχοντάς το πρῶτα ξεχάσει, τό δέχεται, εἶναι γιά νά τό χρησιμοποιήσει γιά τήν «ἐλαφρά μουσική» τῶν νυχτερινῶν κέντρων.

Ὁ Θεοδωράκης, ἤδη τό 1959, συνθέτει τόν *Ἐπιτάφιο*, τό πρῶτο ἔργο τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς ἀναγέννησης, μέ τό ὅποιο εἰσάγει πάλι τή μουσική τῶν βυζαντινῶν ψαλμῶν καί τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, τούς ρυθμούς χιλιόχρονων χορῶν, ὅ,τι ἀποτελεῖ τή μνήμη ἑνός λαοῦ, καί τοῦ ὁποίου ἡ ἠχώ ἀκούγεται τόσο στόν *Ζορμπά* ὅσο καί στό *Z*.

Τά κείμενα πάνω στά ὁποῖα συνθέτει αὐτή τή μουσική εἶναι ἔργα τῶν πιό μεγάλων ποιητῶν τοῦ πόνου καί τῆς ὀργῆς. Ὁ *Ἐπιτάφιος*, ποίημα τοῦ Γιάννη Ρίτσου, ἔχει τή θρησκευτική μεγαλοσύνη τῶν μεγάλων *Πιετᾶ* τῆς χριστιανικῆς ζωγραφικῆς, ἀλλά μέ μιάν ἐπαναστατική διάσταση: ἡ ἐλπίδα τῆς ἀνάστασης ἀντικαθίσταται σ' αὐτό ἀπό τήν ἐλπίδα τῆς ἐξέγερσης. Στό ἐξῆς, οὐσιαστικό μέλημα τοῦ Μίκη Θεοδωράκη εἶναι νά βοηθήσει τήν πολιτική συνειδητοποίηση μέ τήν ποίηση καί τό τραγούδι.

Ἡ ἐξουσία καί ἡ καταπίεση δέν ξεγελοῦνται: ὅταν ὁ Θεοδωράκης ὀργανώνει, τό 1961, τήν πρώτη του περιοδεία στήν Ἑλλάδα, ἡ κυβέρνηση Καραμανλῆ κηρύσσει κατάσταση πολιορκίας παντοῦ ὅπου περνάει ὁ Μίκης μέ τήν ὀρχήστρα καί τά μπουζούκια του.

Σύμβολο τῆς μορφωτικῆς καί πολιτικῆς ἀναγέννησης, ὁ Θεοδωράκης ὄνειρεύεται νά δημιουργήσει μιὰ νέα μορφή τέχνης, τή «μετασυμφωνι-

κή μουσική», για τήν ὁποία μιλάει στό κεφάλαιο τοῦ «καλλιτεχνικοῦ πι-
στεύω» του. Ἄπ' αὐτές τίς ἀναζητήσεις γεννήθηκε τό Ἄξιον ἔστί, ὁρατόριο
σέ ποίηση τοῦ Ὀδυσσεά Ἑλύτη, γιά τήν ἐποποιία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ,
μέ τό τρίπτυχο τῆς «Γένεσης», τῶν «Παθῶν» καί τῆς «Ἀνάστασης». Μέ
τόν ἀφηγητή του, τούς Χορούς του, αὐτή ἡ πρωτότυπη συμφωνική μορ-
φή ξαναβρίσκει, σ' ἕναν νέο ἱστορικό σταθμό, τόν δημιουργικό διάλογο
ἀνάμεσα στόν ποιητή-μουσικό καί τό λαό, πού ἀποτελοῦσε τό μεγαλεῖο
τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τραγωδίας. «Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος». Ὁ Θεοδωράκης
ὑπηρετεῖ τήν ποίηση, γιά νά ὑπηρετήσῃ αὐτή μέ τή σειρά της τή μάχη
τοῦ ἀνθρώπου: «Ζητοῦσα πάντα καί ἐξακολουθῶ νά ἀναζητῶ ἐκεῖνο τό
ποιητικό ἢ δραματικό ἔργο πού θά ἐκφράζει μέ τόν πῖο ἄμεσο ἀλλά καί
καίριο τρόπο μιά ἀπό τίς κορυφαῖες, κάθε φορά, καταστάσεις τοῦ λαοῦ
μας καί τοῦ καιροῦ μας».

Τό καλοκαίρι τοῦ 1966, στήν πλήρη ἀνθιση τοῦ κινήματος τῆς Νεο-
λαϊκῆς Λαμπράκη, ὅπου ὁ Μίκης εἶναι πρόεδρος, ὅλος ὁ ἑλληνικός λαός
τραγουδαίει, σάν παιάνα νίκης, τά τραγούδια του. Στήν κορυφή τοῦ Λυ-
καβηττοῦ χιλιάδες νέοι ἔρχονται γύρω του γιά ν' ἀνοίξουν τήν «Πρώτη
Ἑβδομάδα Ἑλληνικῆς Μουσικῆς». «Ὅλες αὐτές οἱ φωτεινές στρατιές
τῶν νέων πού πλημμύρισαν τήν Ἑλλάδα ἀπό τά 1963 ἕως τά 1967 βρί-
σκονταν μέσα στή ζωή, ἔτοιμες νά ποῦν τό μεγάλο “παρών”. Καί πραγ-
ματικά τό εἶπαν, μόλις ἐμεῖς τούς μιλήσαμε μέ τή γλώσσα τῆ δική τους!
Ὅλο τό πρόβλημα εἶναι νά βρῖσκες κάθε φορά τή γλώσσα πού ταιριάζει
στή δεδομένη ἱστορική στιγμή».

Ἦταν ἡ ἐποχή ὅπου εἶχα τήν τιμή νά ἐγκαινιάσω στήν Ἀθήνα, συ-
ντροφευμένος ἀπό τόν Ζάν Λυρσά, τίς πρῶτες «Ἑβδομάδες Σύγχρονης
Σκέψης» κι ὅπου ἔζησα συναντώντας αὐτήν τή νεολαία, μέ τόν Μανώλη
Γλέζο της καί τόν Γιάννη Ρίτσο της, τόν ἐνθουσιασμό τῶν Λαμπράκη-
δων.

Μιά νέα μορφή ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στό λαό καί τήν καλλιτεχνική δη-
μιουργία γεννιέται μέ τά λαϊκά κοντσέρτα, ἀπ' ὅπου ξεπηδοῦν οἱ μεγάλοι
καλλιτεχνικοί μῦθοι, προάγγελοι νέων κόσμων. «Ὄνομασα τραγούδι αὐτή
τή μορφή σύγχρονης τραγωδίας», γράφει ὁ Μίκης. «Τό τραγούδι εἶναι ὁ
λαός σέ ὅλη του τήν ἱστορική οὐσία, πορεία καί συνέχεια».

Θά σημάνει ἡ χρυσή ὥρα τῆς νίκης, ὅπου, λέει ὁ Θεοδωράκης, «λαός
καί ποιητής ἢ μᾶλλον ὁ Λαός-Ποιητής θά πάρει τήν ἐξουσία»; «Τότε,
Ἕλληνα, θά ξαναγίνεις αὐτό πού ὑπῆρξες».

Αυτή ή ἐλπίδα συντρίβεται τόν Ἀπρίλη τοῦ 1967. Οἱ συνταγματάρχες ἐπιβάλλουν καί πάλι τόν ξένο ζυγό, ἀμερικανικό αὐτήν τή φορά. Ἡ Ἑλλάδα ξαναγυρίζει στήν προϊστορία της.

Ἐνα ἀπό τά πρῶτα καταπιεστικά μέτρα τῆς χούντας εἶναι ν' ἀπαγορεύσει τά τραγούδια τοῦ Θεοδωράκη. Ὁ μουσικός, πάντα στή μάχη, περνάει στήν παρανομία καί ἰδρύει τό Πατριωτικό Μέτωπο, πρῶτο κίνημα ἀντίστασης κατά τῆς δικτατορίας, ὄργανο τῆς παγκόσμιας ἀμερικανικῆς στρατηγικῆς πολέμου κατά τῆς ἐλευθερίας, ἀπό τήν Ἀθήνα μέχρι τή Σαϊγκόν. Ὁ Μίκης συλλαμβάνεται τόν Αὐγουστο τοῦ 1967, κι ἡ φυλακή καί τά βασανιστήρια ξαναρχίζουν, αὐτήν τή φορά στά κελιά τῶν φυλακῶν Ἀβέρωφ. Ἐπειτα ἀμνηστεύεται κι ἡ ἀμνηστία μετατρέπεται σέ ἐκτόπιση, στή Ζάτωνα τό 1968, στόν Ὠρωπό τό 1969. Τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1970, μετά τίς διαμαρτυρίες τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης, ὁ Μίκης Θεοδωράκης ἀφήνεται ἐλεύθερος, ἀλλά ἐκδιώκεται ἀπό τήν Ἑλλάδα. Διαλέγει τή Γαλλία, γιά νά συνεχίσει τή μάχη του μέ ἄλλα μέσα: «ἂν τά τραγούδια αὐτά ἔχουν κάποια ἀξία», γράφει, «αὐτή τήν παίρνουν προπαντός ἀπό τήν ἠθική στάση τοῦ δημιουργοῦ τους. Ἄν ἐγώ λυγίσω, ἂν δειλιάσω, ἂν στραβοπατήσω, τότε καί τά τραγούδια μου θά χάσουν τό ἀνάστημά τους. Εἶναι ἡ ἀγάπη γιά σένα, ἑλληνικέ λαέ, πού πάνω ἀπ' ὅλα μέ βαρύνει μ' ἓνα χρέος – καί θέλω νά πληρώσω αὐτό τό χρέος».

Τά τραγούδια του, πού περνοῦν τά σύνορα παρ' ὅλους τούς ἀστυνομικούς ἐλέγχους, συνεχίζουν νά ἐξυμνοῦν τήν ὀργή καί τή μάχη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ γιά τήν ἐλευθερία του. Ὁ Μίκης Θεοδωράκης ἀψηφᾷ τή χούντα μέ μιάν ἀνίκητη ἐλπίδα: «Ἐσεῖς ἔχετε τάνκς. Ἐγώ τραγούδια. Τό δυστύχημα γιά σᾶς εἶναι πῶς οἱ Ἀμερικανοί δέν βρῆκαν ἀκόμα τάνκς πού νά σκοτώνουν τραγούδια. Ἄν θέλετε, ἐγώ εἶμαι πιό δυνατός ἀπό σᾶς, γιατί ὁ χρόνος σκουριάζει τά τάνκς, ὅμως δυναμώνει τά τραγούδια».

Στόν Μίκη, πολιτικός καί μουσικός κάνουν τό ἴδιο.

Μετά τή Μακρόνησο, γράφει στό *Ἡμερολόγιό* του: «Μοῦ ἔμεναν δυό βράχοι: ἡ Μουσική καί τό Κίνημα τοῦ λαοῦ μας. [...] Πῆγα στήν Ἀθήνα. [...] Γύρω μου ζοῦσαν, σκέφτονταν, κινιόνταν, ἀναπτύσσονταν χιλιάδες, δεκάδες χιλιάδες σύντροφοι. Ἐλεύθεροι, ὁ καθένας φυτεμένος στήν καρδιά τῆς ζωῆς. Νά ποιὰ εἶναι ἡ δύναμή μας. Νά κυριαρχήσουμε δημιουργικά στή ζωή. Νά ποιό εἶναι τό Μέτωπο σήμερα. Εἶναι τό Μέτωπο τῆς Ζωῆς! Ἐκεῖ πρέπει νά μεταφερθεῖ, νά δοθεῖ καί νά κερδηθεῖ ἡ μάχη. [...] Μπῆκα ὀρμητικά στό Μέτωπο τῆς Ζωῆς. Μπῆκα, ὅπως τό εἶχα ἀποφασίσει, μέ τό ἔργο μου, ἀλλά καί μέ τήν παρουσία μου, μέ τή “στάση ζωῆς”, πού

πρέπει νά εἶναι τό ἀπαραίτητο συμπλήρωμα γιά κάθε ἀνανεωτικό ἔργο καί κίνημα».

Αὐτό εἶναι τό κέντρο τῆς σκέψης τοῦ Μίκη Θεοδωράκη, ὁ ὀρίζοντας ὅλων τῶν πράξεών του, ὡς καλλιτέχνη καί ὡς μαχητῆ: ἡ ἐπανάσταση δέν μπορεῖ νά ᾄχει ἄλλο σκοπό ἀπό τό νά προβάλει σέ κάθε ἄνθρωπο ἕνα κέντρο ὑπευθυνότητας, πρωτοβουλίας, ζωῆς, ἕναν δημιουργό, δηλαδή ἕναν ποιητή.

Ὁ Κάρλ Μάρξ δέν ὀρίζει διαφορετικά τό σοσιαλισμό. Ὁ σοσιαλισμός, γιά τόν Μάρξ, δέν θά δημιουργήσῃ ἀπό κάθε ἄνθρωπο ἕναν Μότσαρτ ἢ ἕναν Ραφαήλ, ἀλλά θά δημιουργήσῃ γιά τόν καθένα τίς οἰκονομικές, κοινωνικές καί πολιτικές συνθηκῆς ὥστε κάθε παιδί πού ἔχει μέσα του τή μεγαλοφυΐα τοῦ Ραφαήλ ἢ τοῦ Μότσαρτ νά μπορέσει νά τήν ἀναπτύξῃ σ' ὅλη της τήν ἔκταση.

Ἡ πολιτική δράση, γιά τόν Μίκη Θεοδωράκη, εἶναι ἡ ἔκφραση ὀλόκληρου τοῦ ἀνθρώπου, μέ τό αἶσθημα τῆς προσωπικῆς εὐθύνης γιά τό πεπρωμένο ὅλων, τῆς δύναμης καί τοῦ χρέους γιά δημιουργία. Στή Νεολαία Λαμπράκη λέει: «Εἶσαι ὑπεύθυνος γιά ὅλα, στό ἐργοστάσιό σου, στό πανεπιστήμιό σου, στό χωριό σου. Δέν πρέπει νά περιμένεις νά πάρεις τήν ἐξουσία, ἀλλά ἀπό τώρα κιόλας πρέπει νά φροντίσεις γιά τίς ἄμεσες ἀνάγκες, ν' ἀναλάβεις ταυτόχρονα τίς ἐλάχιστες διεκδικήσεις καί τίς ἀπώτερες προοπτικές. Νά εἶστε οἱ ἀφυπνιστές κι οἱ φύλακες τῆς ἐλπίδας. Ἔτσι τό μορφωτικό καί καλλιτεχνικό κίνημα εἶναι ἄρρηκτα δεμένα μέ τήν πολιτική καί τό ἐπαναστατικό κίνημα: πρίν κιόλας υἱοθετήσῃ κανένας ἕνα πρόγραμμα καί γίνῃ ὄχι ἕνας ἀπλός συμμετοχος μά ἕνας μαχητής, πρέπει νά ᾄχει τή σχετική ἐπιθυμία. Κι εἶναι οἱ τέχνες πού ζυπνοῦν τίς μεγάλες ἐπιθυμίες».

Μέ μία καί μόνη κίνηση ὁ Θεοδωράκης πολεμᾷ, στό μορφωτικό πεδίο, τή ρήξη πού ἐπῆλθε ἀνάμεσα στή μουσική καί τό λαό καί, στό πεδίο τοῦ πολιτικοῦ ἀγώνα, τή ρήξη ἀνάμεσα στό λαό καί τά πολιτικά κόμματα. Οὔτε ἡ τέχνη οὔτε ἡ ἐλευθερία μποροῦν νά δοθοῦν στό λαό «ἀπό ἔξω» ἢ «ἐκ τῶν ἄνω».

Ἀναλογίζεται πάνω σ' αὐτό τήν τραγική σελίδα τοῦ *Ἡμερολογίου* τοῦ Τσέ Γκεβέρα, ὅπου ὁ Τσέ ὑπογραμμίζει μ' ἀγωνία τήν «ἀπόλυτη ἔλλειψη συμμετοχῆς τῶν χωρικῶν» στό ἀντάρτικο του: «Συνεχίζουμε χωρίς κανένα εἶδος ἐπαφῆς καί χωρίς τήν ἐλπίδα νά τήν ἔχουμε στό μέλλον. [...] Οἱ χωρικοί δέν μᾶς βοηθοῦν σέ τίποτα, γίνονται μάλιστα καί καταδότες. Ὁ Μίκης, πού θυμᾶται τήν ἐλληνική Ἀντίσταση καί τούς «καπετάνιους»

της, μέ κύριο χαρακτηριστικό, αντίθετα, τή μαζική συμμετοχή ὄλου τοῦ ξεσηκωμένου λαοῦ, σκέφτεται πρῶτα τά πολιτικά λάθη πού, καί στήν Ἑλλάδα, ὀδήγησαν στήν ἀποκοπή ἀπό τίς μάζες καί στήν ἀποτυχία τῶν πολιτικῶν κομμάτων –καί τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος– ἀπέναντι στό πραξικόπημα τῶν συνταγματαρχῶν.

Ὁ Θεοδωράκης ἀναλύει πρῶτα τόν εἰδικό χαρακτήρα τῆς χούντας τῶν συνταγματαρχῶν: πρόκειται γιά «ἓνα φασισμό νέου τύπου, πού βρίσκεται δεμένος μέ τήν ἡγεμονία τοῦ ἀμερικανικοῦ ἰμπεριαλισμοῦ καί εἶναι δημιούργημα τοῦ στήν ὑπηρεσία τῆς παγκόσμιας στρατηγικῆς τῶν ΗΠΑ. [...] Ἀντίθετα ἀπό τούς πνευματικούς πατέρες τους, τούς Γερμανούς καί Ἰταλούς φασίστες, πού ἐμπνέονταν ἀπό ἓναν ἄγριο ἐθνικισμό, οἱ Ἕλληνες συνταγματάρχες, χωρίς καμιά λαϊκή ἢ ἐθνική βάση μέσα στίς μάζες, εἶναι πρὶν ἀπ' ὅλα ἐπιφορτισμένοι, ὅπως οἱ ὅμοιοί τους τῶν δικτατοριῶν τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς ἢ τοῦ Νοτίου Βιετνάμ, νά διατηρήσουν τόν ἀμερικανικό ἔλεγχο πάνω σέ μιά χώρα».

Ἐκτός ἀπό τά λίγο-πολύ φιλελεύθερα κόμματα πού ἔτρεφαν αὐτάπατες γιά τήν ἀμερικανική («δημοκρατία»), καί ἀπό τά ὅποια οἱ μυστικές ἀμερικανικές ὑπηρεσίες προτίμησαν τούς φασίστες συνταγματάρχες γιά νά ἐξασφαλίσουν τήν ἀμερικανική τάξη στήν Ἑλλάδα, μόνο τό Κομμουνιστικό Κόμμα θά ἦταν ἱκανό νά διευθύνει τόν ἐπαναστατικό καί ἐθνικό ἐλληνικό ἀγῶνα. Στά 1944 εἶχε συγκεντρώσει τήν τεράστια πλειοψηφία τοῦ λαοῦ στόν ἀγῶνα κατὰ τοῦ χιτλερισμοῦ. Ὅχι μόνο εἶχε τεράστιο γόητρο στά μάτια ὄλων τῶν πατριωτῶν γιά τόν ἥρωισμό τῶν ἀγωνιστῶν του καί τίς ὀργανωτικές του ἱκανότητες, ἀλλά ἀποτελοῦσε μιά στρατιωτική δύναμη χωρίς ὅμοιά της στήν Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς: οἱ ἔνοπλοι ἀντάρτες, διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι συνέβη π.χ. στή Γαλλία, δέν ἀποτελοῦσαν μόνο μιά πρωτοπορία, μά τήν πλειοψηφία ἑνός λαοῦ. Ἀκόμα, ἀντίθετα πρὸς τή Γαλλία, ὅπου ἔγινε μαζική ἀμερικανική ἀπόβαση, ὁ ἀγγλικός στρατός δέν διέθετε στήν Ἑλλάδα παρά μερικές μηδαμινές μονάδες πού ἀποβιβάστηκαν μέ τή συμφωνία τοῦ Στάλιν (ὅπως ἀποδεικνύει ὁ Θεοδωράκης, δημοσιεύοντας τά πρακτικά τῶν συμφωνιῶν τῆς Γιάλτας – συνεδρία τῆς 8ης Φεβρουαρίου 1945). Ἡ Ἑλλάδα «δόθηκε» ἀπό τούς Σοβιετικούς διευθύνοντες, σέ ἀντάλλαγμα ἄλλων ζωνῶν ἐπιρροῆς στήν Κεντρική Εὐρώπη καί στά Βαλκάνια, ὅπως μαρτυροῦν μέ κυνισμό τά *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ Τσώρτσιλ. Τά ἀποσπάσματά τους¹ πού μνημο-

1 Βλ. ἐδῶ, τόμ. Β', σελ. 280-281.

νεύονται από τόν Θεοδωράκη επιτρέπουν νά γίνει αντιληπτή όλόκληρη ἡ πολιτική τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως ἀπέναντι στήν Ἑλλάδα: ἡ ὀργανωμένη καταπίεση ἀπό τόν ἀγγλικό στρατό στήν Ἀθήνα, μετά ἡ ἐντολή τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος πρὸς τοὺς ἀντάρτες νά παραδώσουν τὰ ὅπλα, καί, ἀφότου ὁ ἀφοπλισμός κατέστη δυνατός, ἡ δίωξη τῶν κομμουνιστῶν καί τῶν πατριωτῶν, πού μετατράπηκε σέ σφαγή προκαλώντας χιλιάδες νεκρούς.

Μιά ἄλλη σελίδα τοῦ ἴδιου ματωμένου σεναρίου θά παιχτεῖ μέ τὴν ἐξέγερση τῶν ἐπόμενων ἐτῶν, πού καταλήγει στήν ἦττα. Μέ τό πραξικόπημα τῆς χούντας τῶν συνταγματαρχῶν τοῦ 1967 ἐκδηλώνονται, γι' ἄλλη μιὰ φορά, ἡ ἀδυναμία τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος, πάντοτε αἰφνιδιασμένου, καί ἡ συνέχιση τῆς ἴδιας πολιτικῆς ἀπὸ τοὺς Σοβιετικούς διευθύνοντες: πιστὴ τήρηση τοῦ χωρισμοῦ σέ ζῶνες ἐπιρροῆς ἀπὸ τίς μεγάλες δυνάμεις – μέ τὴν παράδοση τῆς Ἑλλάδας στοὺς ἰμπεριαλιστές, Ἄγγλους στήν ἀρχή, Ἀμερικανούς σήμερα–, πράγμα πού ἐκφράζεται στήν πράξη μέ τὴν ὑποστήριξη τῆς Μόσχας σ' ἕναν ἐξόριστο Ἑλληνα κομμουνιστὴ ἡγέτη, τόν Κολιγιάννη, καί τὴν ομάδα του, μέ τρόπο, γράφει ὁ Θεοδωράκης, ὥστε «οἱ ἀποφάσεις προέρχονται ὅλες ἀπὸ τό Πολιτικό Γραφεῖο, πού ἐδῶ καί δεκαεννέα χρόνια βρίσκεται ἐκατοντάδες χιλιόμετρα μακριὰ ἀπ' τὴν Ἑλλάδα», ξένο σ' ὅλες τίς λαϊκὲς ἀντιδράσεις.

Ὁ Κολιγιάννης καί ἡ ομάδα του δέχονται χωρὶς ὄρους ὅλες τίς ἀποφάσεις τῶν Σοβιετικῶν ἡγετῶν – ἐπιδοκιμάζοντας, φυσικά, τὴν εἰσβολὴ στήν Τσεχοσλοβακία καί συγχρόνως ἐπιμένοντας ἀπὸ τοὺς περιφερειακοὺς ραδιοφωνικοὺς σταθμοὺς, πού τοὺς διαθέτουν οἱ κύριοί τους, νά καταφέρονται ἐνάντια στήν Ἀντίσταση καί τοὺς κομμουνιστὲς πού ἀγωνίζονται στό ἐσωτερικὸ τῆς Ἑλλάδας.

Παράλληλα, οἱ Σοβιετικοὶ διευθύνοντες κι οἱ ὑποτακτικοὶ τους, χωρὶς νά περιοριστοῦν σ' αὐτὸ τό ἔργο πολιτικῆς διαίρεσης μέσα στό Κομμουνιστικὸ Κόμμα Ἑλλάδος – πού ἐξασθενίζει τὴν Ἀντίσταση, παρέχοντας μεγάλο ὄφελος στὴ χούντα–, δίνουν στοὺς συνταγματάρχες τὴν οικονομικὴ τους βοήθεια καί τοὺς χτίζουν ὑδροηλεκτρικὰ ἐργοστάσια καί φράγματα.

Ὁ Θεοδωράκης βγάζει τὰ διδάγματα ἀπ' αὐτὰ τὰ τριάντα χρόνια ιστορικῆς πείρας τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος Ἑλλάδος, πού οἱ Σοβιετικοὶ διευθύνοντες προσπάθησαν πάντα νά κατευθύνουν ἀπὸ ἔξω. Κάθε φορά πού τὰ κατάρφρασαν, τό παρέλυσαν καί τό ὀδήγησαν σέ χρεοκοπία, γιὰ νά ἐξυπηρετήσουν τοὺς ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς τῆς μεγάλης πολιτικῆς

δύναμής τους. «Οί ἴδιοι ἄνθρωποι», γράφει ὁ Θεοδωράκης, «οἱ ἡγέτες, γνώριζαν καί μπορούσαν νά ὀδηγοῦν σωστά τό λαϊκό μας κίνημα, ἕως ὅτου σέ μιά ὀρισμένη ἱστορική στιγμή ἔπεφταν στό “λάθος”, ὄχι στό μικρό, τό ἀναπόφευκτο, πού ξεπερνιέται εὐκόλα, ἀλλά στό μεγάλο, τό ἀπροσδόκητο, μέ τίς βαρύτατες συνέπειες. Τί συμβαίνει ἄραγε; Μοιραῖες ὑποκειμενικές ἀδυναμίες ἢ κάτι βαθύτερο; Νομίζω ὅτι, ὅταν τό ἴδιο φαινόμενο ἐπαναλαμβάνεται μέ ἀκρίβεια ἐπί τόσες δεκαετίες, αὐτό σημαίνει ὅτι βρισκόμαστε μπροστά σέ κάποιον ἰδιαίτερο νόμο, πού, κρυμμένος κάπου ἐκεῖ κάτω ἀπό τήν πολιτική τοῦ κόμματος, προκαλεῖ κάθε τόσο αὐτές τίς τραγικές γιά τό κίνημα καί τό λαό μας κρίσεις».

Αὕτη ἡ ἐρώτηση τοῦ Μίκη καί τά διδάγματα πού βγάζει προχωροῦν πέρα ἀπό τό ἑλληνικό παράδειγμα καθαυτό. Θά ἔχουν ὠφέλεια νά τά ἀναλογιστοῦν ὅλοι ὅσοι θέλουν νά πραγματοποιήσουν τό σοσιαλισμό στή χώρα τους.

Ἄν καί στή Γαλλία τά σφάλματα δέν εἶχαν τήν ἴδια αἱματηρή συνέχεια ὅπως στήν Ἑλλάδα, τό φάσμα τῆς ἡγεμονίας τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης, τῶν ἀποφάσεων του σέ διεθνές ἐπίπεδο καί τοῦ γραφειοκρατικοῦ προτύπου του ὀδήγησαν στή διαίρεση τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος, στήν παράλυση καί τήν ἀπολίθωση τοῦ Γαλλικοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος, παρά τή δύναμη καί τό ριζωμά του στήν ἐργατική τάξη.

Ὅταν ὁ Μίκης γράφει: «Εἶμαι βέβαιος ὅτι δίχως τόν γραφειοκρατικό δογματισμό ἢ ζώη, τόσο στή Σοβιετική Ἐνωση ὅσο καί στά ὑπόλοιπα σοσιαλιστικά κράτη, θά γνώριζε τόση καί τέτοια ἄνθηση, πού θά εἶχε καταστήσει τό σοσιαλισμό παντοδύναμο καί ἀκατανίκητο μαγνήτη», συμμερίζομαι ἀπόλυτα τήν πεποίθησή του. Ἐπίσης ὅταν προσθέτει: «Ἡ σοσιαλιστική ἐπανάσταση εἶναι ὀργανικά δεμένη ὄχι μόνο μέ τήν ἐθνικοποίηση τῶν μέσων παραγωγῆς, ἀλλά, ἰδίως, μέ τή δημοκρατικοποίηση τῆς λήψης ἀποφάσεων».

Προσάπτει στό διεθνές κομμουνιστικό κίνημα ὅτι, λόγω τῆς σοβιετικῆς ἡγεμονίας, τῆς διεθνοῦς πολιτικῆς του τοῦ στάτους κβό καί τῆς ἀξίωσής του ν' ἀποτελεῖ τό μοναδικό πρότυπο σοσιαλισμοῦ, φτάνει ν' ἀγνοεῖ, θεωρητικά καί πρακτικά, τό θεμελιῶδες πρόβλημα τῆς μορφωτικῆς ἐπανάστασης, δηλαδή τῆς μορφοποίησης ἑνός νέου σχεδίου πολιτισμοῦ, σέ συνδυασμό μέ τά προβλήματα πού θέτει ἡ κρίση πού ἀντιμετωπίζουμε, μέ τόν νέου τύπου χαρακτήρα της.

«Ὁ δογματισμός» γράφει, «προσβάλλει τόσο τήν ἐπιστήμη, ὅσο καί, προπαντός, τήν τέχνη. Ἐπηρεάζει βαθιά τήν οἰκονομική πολιτική. Δηλαδή περνᾷ μέσα ἀπό ὅλες τίς ἀρτηρίες, ὅλα τά νεῦρα πού συνθέτουν τή ζωή σέ μιᾶ χώρα. Γιατί, λόγου χάριν, ἡ ἀρχιτεκτονική τῶν σοσιαλιστικῶν πόλεων νά μὴν εἶναι ἡ πιό πρωτοπόρα ἀρχιτεκτονική τῆς ἐποχῆς μας; Γιατί τό θέατρο, ἡ μουσική, ἡ ζωγραφική, ἡ ποίηση νά μὴν εἶναι τόσο πιό μπροστά σέ σχέση μέ τίς ἄλλες χῶρες ὅσο ὁ σοσιαλισμός ἀπό τόν καπιταλισμό; Γιατί ἡ ὀργάνωση τῆς πληροφορίας (Τύπος, τηλεόραση, ραδιόφωνο, δίσκοι, ἐκδόσεις) νά μὴν εἶναι στό ἴδιο ἀκριβῶς σημεῖο ὅπου βρίσκονται οἱ σύγχρονες τεχνικές δυνατότητες, ὅσο καί οἱ συνεχῶς ἀυξανόμενες ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς μας; Γιατί, μ' ἓνα λόγο, ἡ ἀντίληψη τῆς πρωτοπορίας νά περιορίζεται περισσότερο σέ μιᾶ δογματική ἀναμάσηση θεωριῶν καί νά μὴν ἐφαρμόζεται θαρραλέα σέ ὅλες τίς πτυχές τόσο τῆς ὑλικῆς ὅσο καί τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἐνός λαοῦ;»

Αὐτό τό σοβιετικό δρᾶμα εἶναι δικό μας, εἶναι αὐτό τῶν ἐπαναστατῶν καί τῶν κομμουνιστῶν ὅλων τῶν χωρῶν τοῦ κόσμου, γιατί οἱ στάχτες πού πέφτουν ἀπό ἓνα σβησμένο ἠφαίστειο πνίγουν τίς πρωτοβουλίες ὅλων: τό ἀπαρχαιωμένο πρότυπο ὀργάνωσης τοῦ κόμματος, πού δημιούργησε τό γραφειοκρατικό κράτος καί καθιέρωσε τό θρίαμβο τοῦ δόγματος, διατρεῖται παντοῦ, ἐνάντια σ' ὅλα τά ξεπετάγματα τῆς ζωῆς.

Ἡ προοπτική πού ἀνοίγει ὁ Θεοδωράκης συνδέεται μέ μιᾶ ρήξη ὅσων ἀγωνίζονται γιά τό σοσιαλισμό μ' ὅλο τό σύνολο τῶν πεποιθήσεων καί τῆς πρακτικῆς πού τοὺς ἀλλοτριῶναν πρὸς ὄφελος τοῦ γραφειοκρατικοῦ καί δεσποτικοῦ δογματισμοῦ.

Τό κίνημα πρέπει νά εἶναι ὁ κληρονόμος ὀτιδήποτε θετικοῦ ὑπῆρχε στοὺς περασμένους ἀγῶνες τῶν κομμάτων: τῆς σημασίας πού δινόταν στό ρόλο τῆς συνείδησης καί τῆς θεωρίας, ἀλλά χωρίς νά θεωρεῖται ὅτι αὐτή ἡ συνείδηση πρέπει νά δοθεῖ στίς μάζες «ἀπό ἔξω» καί «ἐκ τῶν ἄνω», πράγμα πού ὀδήγησε πάντοτε στό δεσποτισμό καί τή δογματοποίηση· τῆς σπουδαιότητας πού δινόταν στήν ὀργάνωση, ἀλλά χωρίς πιά νά ἔχει ἡ ὀργάνωση τήν αὐταρχική μορφή πού μπόρεσε ν' ἀποκτήσει, γιά ἱστορικούς λόγους, σέ χῶρες ὅπου ὁ ἀγῶνας ἦταν παράνομος, ἡ οἰκονομία καθυστερημένη καί οἱ μάζες ἀκαλλιέργητες· τῆς σπουδαιότητας τῶν διδαγμάτων τῆς Ὀκτωβριανῆς Ἐπανάστασης, μέ τόν ὄρο νά μὴ γίνεταί σύγχυση ἀνάμεσα σ' αὐτήν καί τίς διαστροφές πού τήν ἀκολούθησαν.

«Ὁλόκληρη ἡ διαδικασία τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ σοσιαλισμοῦ σέ μιᾶ χώρα», γράφει ὁ Θεοδωράκης, «ἀποβλέπει βασικά στήν οὐσιαστική κα-

τάκτηση τῆς ἐλευθερίας τῆς ἔκφρασης γιά ὅλους ἀνεξαιρέτως τούς πολίτες τῆς χώρας αὐτῆς». Βρίσκουμε ἐδῶ τό βασικό σημεῖο ὅλης τῆς μουσικῆς ἢ πολιτικῆς του ἀναζήτησης.

Τρία μείζονα θέματα κυριαρχοῦν στήν πορεία του.

1) Οἱ δυνατότητες μιᾶς ἐπαναστατικῆς ἀλλαγῆς, πού γεννιοῦνται ἀπό τήν ἐνότητα τοῦ κινήματος τῶν μαζῶν καί τοῦ μορφωτικοῦ κινήματος.

Ἕνας λαός δέν μπορεῖ νά κατακτήσει τήν ἐλευθερία του, γιά ὅλο τό ἔθνος ὅπως καί γιά κάθε ἄτομο, παρά μέ τήν προσωπική, ἐθελούσια, ὑπεύθυνη ἀπόφαση τοῦ καθενός. Μιά ἐπανάσταση εἶναι, λοιπόν, ταυτόχρονα ἀλλαγή τῶν δομῶν καί ἀλλαγή τῶν συνειδήσεων. Ἄν δέν θέλουμε ἀπλῶς ν' ἀντικαταστήσουμε τήν ἐξουσία τῶν κεφαλαιοκρατικῶν ὀλιγαρχιῶν μέ τίς σταλινικές τεχνοκρατικές γραφειοκρατίες, οἱ τωρινές μορφές ὀργάνωσης τοῦ ἀγῶνα πρέπει νά προεικονίζουν τήν αὐριανή σοσιαλιστική δημοκρατία. Ὅμως ἡ ἐλευθερία προσδιορισμοῦ τῶν σκοπῶν καί ἡ αὐτοδιαχείριση τῶν μέσων στόν σημερινό ἐπαναστατικό ἀγῶνα καί τήν αὐριανή ἐπαναστατική κοινωνία ἀπαιτοῦν νά βοηθηθεῖ ὁ καθένας –πέρα ἀπό κάθε «ἀπό ἔξω» λήψη τῆς ἐπαναστατικῆς συνείδησης, μέ τό δόγμα καί τίς διαταγές– νά ἀποκτήσει συνείδηση τῶν ἀντιφάσεων, τῶν δυνατοτήτων νά τίς ξεπεράσει, τῶν σκοπῶν πού πρέπει νά ἐπιδιώξει, τῶν μέσων πού πρέπει νά χρησιμοποιοῦν, μέ μιᾶ προπαρασκευή πού νά εἶναι μιᾶ «πρακτική τῆς ἐλευθερίας», ὅπως λέει ὁ Πάουλο Φρέιρε, μ' αὐτή τήν κουλτούρα, ταυτόχρονα τήν πιό ὑψηλή καί τήν πιό λαϊκή, πού ὁ Μίκης Θεοδωράκης εἶναι ὁ προωθητής της. Αὐτή ἡ προπαρασκευή κι αὐτή ἡ μόρφωση δέν μποροῦν ν' ἀποκτηθοῦν ἀπλῶς σ' ἓνα σχολεῖο, οὔτε μέ μιᾶ ἀπό καθέδρας διδασκαλία, ἀλλά μέ τήν ἄσκηση μιᾶς ἄμεσης δημοκρατίας, ὅπου καθένας ἀποκτᾷ συνείδηση, μέ τήν ἐνεργό συμμετοχή του στίς καθημερινές ἀποφάσεις τῆς δουλειᾶς του ἢ τοῦ ἀγῶνα, ταυτόχρονα τῆς εὐθύνης του καί τῆς ἐξουσίας του νά μεταμορφώσει τή ζωή.

Ἔτσι ἀρχίζει ἡ ἀληθινή μόρφωση. Ἔτσι ἀρχίζει μιᾶ πολιτική πού δέν εἶναι ἀλλοτρίωση ἢ ἐκχώρηση ἐξουσίας ἀλλά ἀπελευθέρωση.

2) Οἱ δυνατότητες γιά μιᾶ ἐπαναστατική ἀλλαγή ἐξαρτῶνται ἀπό τό ξεπέρασμα τῶν ἀρχαίων δυῖσμῶν ἀνάμεσα σέ διευθύνοντες πού ἀποφασίζουν καί διευθυνομένους πού ἐγκρίνου καί ἐκτελοῦν. Τό πέρασμα, ὅπως γράφει ὁ Θεοδωράκης, «ἀπό τό κράτος-ἀφέντη στό κράτος-λαό» ἀπαιτεῖ νά καταργηθεῖ ἐπίσης ἓνας ἄλλος δυῖσμός, ἀνάμεσα στήν οἰκονομία καί τήν πολιτική. Ὅταν χωριστοῦν οἱ οἰκονομικές διεδικήσεις, πού ἀνατίθενται στά συνδικάτα, καί τά πολιτικά προβλήματα,

ἀρμοδιότητα τῶν κομμάτων, αὐτή ἢ διαίρεση ἔργου ἀνάμεσα σέ ἐργατικά συνδικάτα καί ἐργατικά κόμματα (ὅπως π.χ. κωδικοποιήθηκε στή Γαλλία μέ τήν ἀπόφαση τῆς Ἀμιένης, τό 1906) ἀντικατοπτρίζει ἕνα δομικό χαρακτηριστικό τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος τοῦ 19ου αἰώνα. Ὁ χωρισμός τῆς οἰκονομίας καί τῆς πολιτικῆς εἶναι μιὰ ξεπερασμένη ἐπιβίωση ἑνός φιλελεύθερου καπιταλισμοῦ, πού κάνει διάκριση ἀνάμεσα στό σύνολο τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων καί τήν ἀφηρημένη καί τυπική δημοκρατία (*société civile / société politique*).

Αὐτή ἡ ἀντίληψη ἔγινε ἀναχρονιστική ὅταν περάσαμε ἀπό τίς φιλελεύθερες θέσεις τοῦ *laissez faire* γιά τό κράτος στό οἰκονομικό πεδίο στόν συστηματικό κρατικό παρεμβατισμό στήν οἰκονομία – μετά τήν παγκόσμια κρίση τοῦ 1929 καί τίς προτάσεις τοῦ Κέυνς, καί ἰδίως μετά τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ὅπως μιὰ πρώτη μεταλλαγή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος εἶχε ὀδηγήσει, στό τέλος τοῦ 19ου καί στήν ἀρχή τοῦ 20ου αἰώνα, στό πέρασμα ἀπό τά ἐπαγγελματικά στά ταξικά συνδικάτα, ἔτσι καί σήμερα ἐπιβεβαιώνεται ἡ ἀνάγκη γιά μιὰ μοναδική μορφή ἐπαναστατικῆς ὀργάνωσης, στά μέτρα τῶν νέων δομῶν τῆς οἰκονομίας καί τοῦ κράτους. Εἶναι τό ἴδιο πρόβλημα πού μ' ὀδήγησε στήν Ἄλλη δυνατότητα (*L'Alternative*) νά μελετήσω τίς δυνατότητες τῶν «ἐργατικῶν συμβουλίων», μέσα στίς ἰδιαίτερες συνθηκες τῆς Γαλλίας, ὡς ὀργάνων τοῦ ἀγώνα γιά τήν αὐτοδιαχείριση – ὅπως ὀδήγησε τόν Θεοδωράκη νά μελετήσει τίς προοπτικές τῶν «λαϊκῶν ἐπιτροπῶν», μέσα στίς εἰδικές συνθηκες τῆς Ἑλλάδας καί τοῦ Πατριωτικοῦ Μετώπου.

3) «Ἡ ἐπαναστατική ἀλλαγή στήν Ἑλλάδα», γράφει ὁ Θεοδωράκης, «συνδέεται κατ' ἀρχάς καί μέ τήν πλήρη ἀνεξαρτητοποίηση τῶν ἐπαναστατικῶν δυνάμεων σέ σχέση μέ τίς εἰδικές συνθηκες πού χαρακτηρίζουν τήν ἐσωτερική δομή τῶν δύο στρατοπέδων». Ἐκεῖ βρίσκεται ἕνα θέμα μέγιστης σημασίας: ἡ πόλωση τῆς διεθνοῦς πολιτικῆς γύρω ἀπό τίς δύο ὑπερδυνάμεις, τίς ΗΠΑ καί τή Σοβιετική Ἐνωση, παραμόρφωσε σέ κάθε χώρα ἀκόμα καί τά προβλήματα ἐσωτερικοῦ χαρακτήρα. Κάθε κίνημα, ἀντιδραστικό ἢ ἐπαναστατικό, ἔφτασε νά τοποθετεῖται ἀνάλογα μέ τίς ἀντίστοιχες μεγάλες διεθνεῖς δυνάμεις. Τά ἀντιδραστικά κινήματα περιμένουν ἀπό τίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες νά παίξουν τό ρόλο τοῦ διεθνοῦς χωροφύλακα, γιά νά διατηρήσουν τά παλαιά προνόμια, καί δέν διστάζουν, ἀπό τήν Ἑλλάδα ὡς τή Λατινική Ἀμερική ἢ τή Σαϊγκόν, νά μποῦν κάτω ἀπό τήν προστασία τους. Οἱ ἡγέτες τῶν ἐπαναστατικῶν δυ-

νάμεων σκέπτονται ὅτι, ἀφοῦ ἡ εἰρηνική συνύπαρξη ἐπιτρέπει στή Σοβιετική Ἑνωσή νά θριαμβεύσει στόν οἰκονομικό ἀνταγωνισμό, ὁ συσχετισμός ὄχι μόνο τῶν πολιτικῶν ἀλλά καί τῶν «ἠθικῶν» δυνάμεων (πού ἀπορρέουν ἀπό τό γόητρο τοῦ σοσιαλισμοῦ) θά εἶναι ὅλο καί πιό εὐνοϊκός γι' αὐτούς. Ἀλλά, καί στίς δύο περιπτώσεις, οἱ ἐλπίδες διαψεύστηκαν: οἱ δυνάμεις τῆς Δεξιᾶς, πού ὑπολόγιζαν παραδοσιακά στόν ἐθνικισμό γιά νά κρύψουν τούς συντηρητικούς ἀντικειμενικούς σκοπούς τους, εἶναι ὑποχρεωμένες νά μετατρέψουν τή χώρα τους σ' ἓνα ὄργανο τῆς παγκόσμιας ἀμερικανικῆς στρατηγικῆς. Ἀπό τ' ἄλλο μέρος, οἱ μαχόμενοι ἐπαναστάτες δέν βοηθοῦνται οὔτε ἐνθαρρύνονται ἀπό μιά Σοβιετική Ἑνωσή πού ἡ ἐξωτερική πολιτική της στοχεύει κυρίως στή διατήρηση τοῦ στάτους κβό καί πού πρωταρχική ἐπιδιώξή της ἔγινε, ἐξαιτίας τῶν δικῶν της οἰκονομικῶν δυσκολιῶν, ἡ ἀποκατάσταση καλῶν ἐμπορικῶν σχέσεων μέ τίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, τήν Εὐρώπη καί τήν Ἰαπωνία. Ἔτσι ἡ «Ἀριστερά» ζεῖ ὅλο καί περισσότερο μέ μύθους: στήν αὐταπάτη τῶν ἄλλων γιά τή δῆθεν «ἀμερικανική δημοκρατία» ἀντιπαραθέτει τή δική της αὐταπάτη ὅτι, ὑπερασπίζοντας τή Σοβιετική Ἑνωσή, ὑπερασπίζεται μιά ἐπανάσταση, ἐνῶ δέν πρόκειται παρά γιά μιά «κατεστημένη τάξη πραγμάτων», καί ἀντιπαραθέτει ἐπίσης τήν αὐταπάτη ὅτι ὑπερασπίζεται μιά ἐξωτερική πολιτική «ἀρχῶν», ἐνῶ δέν πρόκειται παρά γιά μιά πολιτική μεγάλης δύναμης. Ἔτσι ἔχουμε στά δεξιά ἐθνικιστές χωρίς πατρίδα καί στά ἀριστερά ἐπαναστάτες χωρίς ἐπανάσταση. Αὐτή εἶναι ἡ ρίζα τοῦ ἱστορικοῦ ἀδιεξόδου τῶν κοινωνιῶν μας.

Ὅπως γράφει ὁ Θεοδωράκης γιά τή χώρα του, «κάθε κόμμα, συνδεδεμένο μ' ὀρισμένη τάξη πραγμάτων», εἶδε τίς προοπτικές στήν Ἑλλάδα ἀνάλογα μέ τή διεθνή προοπτική μέ τήν ὁποία συνδέεται».

Στήν κλίμακα τῶν λαῶν ὅπως καί στό ἐπίπεδο τῶν ἀτόμων, οἱ προοπτικές γιά τό μέλλον πρέπει νά συλλαμβάνονται καί νά πραγματοποιοῦνται κατά τρόπο αὐτόνομο. Δέν ὑπάρχει στήν πολιτική μοντέλο «ἐτοιμο νά φορεθεῖ». Τό μέλλον δέν τό ἀνακαλύπτουμε, τό ἐφευρίσκουμε. Ἄς εὐχαριστήσουμε τόν Μίκη Θεοδωράκη γιατί, μέ τά πολιτικά του κείμενα, ὅπως καί μέ τό ἔργο του, ἔργο μαχητῆ, μουσικοῦ καί ποιητῆ, μᾶς βοηθάει νά ἀποκτήσουμε συνείδηση καί νά ζωντανέψουμε αὐτό πού ὑπῆρξε ὁ μέγας σκοπός τοῦ Μάρξ: «μιά κοινωνία ὅπου ἡ πλήρης ἀνθήση τοῦ κάθε ἀνθρώπου νά εἶναι ἡ προϋπόθεση τῆς ἀνθήσης ὅλων».